

18. Победа Великой октябрьской социалистической революции в Туркестане, (1947). // Сб. документов. Ташкент: Госиздат УзССР. 189 с.
19. Абытов Б.К. Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных// [https://mnienie.akipress.org/unews/un_post: 25000](https://mnienie.akipress.org/unews/un_post:25000). Папоров Ю. «Белое солнце пустыни...» Юность. №1, 1990. –с. 80-85.
20. Подсчитано автором статьи по материалам и персоналиям стенографического отчёта Первого всесоюзного тюркологического съезда; Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М., Репрессированная тюркология. -М..Издательство «Восточная литература» РАН. 2002. -294 с.

Поступило: 20.02.25

Принято: 29.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/178-185>

Dəyanət Musayev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>

Dayanat.Musayev@adpu.edu.az

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi və tarixi missiyası

Xülasə

Məqalədə I Türkoloji Qurultaya hazırlıq, keçirilməsi və tarixi missiyası araşdırılır, müqayisəli türkoloji dilçilik məsələləri təhlil olunur. Qurultayın məqsədləri və bu məsələdə Sovet İttifaqının əsl niyyəti geniş şərh olunur. SSRİ-nin türk respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən, elmi və ictimai təşkilatlarından qurultaya dəvət alanlar haqqında məlumat verilir. Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlərin olması qeyd olunur. Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan mühüm məsələlər və elmi məruzələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Daha sonra I Türkoloji Qurultayın üzvlərinin repressiyaya məruz qalması - güllələnməsi və ya sürgün olunması haqqında məlumat verilir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatının başlanması qeyd olunur. Məqalədə I Türkoloji Qurultayın müstəqil Azərbaycanda 80 və 90 illik yubileylərinin keçirilməsi, vahid türk əlifbasının qəbulu, türk dövlətlərinin yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı məsələlərinə də baxılmışdır. Məqalənin sonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *türk xalqları, latın əlifbası, türkologiya, türk cümhuriyyətləri, yazı, müasir, türkoloji qurultay*

Dayanat Musayev

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of Philosophy in Pedagogy

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>

Dayanat.Musayev@adpu.edu.az

The Conduct of The First Turkology Congress and Its Historical Mission

Abstract

The article examines the preparation, holding and historical mission of the First Turkological Congress, analyzes the issues of comparative Turkological linguistics. The goals of the Congress and the true intentions of the Soviet Union in this matter are widely commented on. Information is provided about those invited to the Congress from the Turkic republics of the USSR and other regions of the USSR, as well as scientific and public organizations. Among the decisions adopted at the First Turkological Congress, it is noted that issues such as a common alphabet, a common literary language, and a common terminology were included. The important issues discussed on the agenda of the Congress and the results of scientific reports are summarized. Then, information is provided about the repression - shooting or exile - of the members of the First Turkological Congress. After the collapse of the USSR in 1991, the beginning of the movement to restore the Latin alphabet in all former Turkic republics of the Soviet Union is noted. The article also examines the holding of the 80th and 90th anniversaries of the First Turkological Congress in independent Azerbaijan, the

adoption of a unified Turkic alphabet, the rapprochement of Turkic states, and issues of mutual understanding and cooperation. At the end of the article, the historical significance of the First Turkological Congress is summarized.

Keywords: *Turkic peoples, Latin alphabet, Turkology, Turkic republics, writing, modern, Turkological congress*

Giriş

I Türkoloji Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun bir hal idi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkəmiz həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyanın əsas mərkəzlərindən biri idi.

Qeyd edək ki, 1–7 sentyabr 1920-ci ildə Şərq xalqlarının Birinci Qurultayı (qurultaya 1891 nümayəndə — Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, Misir, Hindistan, Çin, Koreya, Suriya, Türkiyə, Yaponiya və digər ölkələrdən 37 millətin nümayəndəsi gəlmişdi) da məhz Bakıda keçirilmişdir. Həmin tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycanlı ziyalıların Şərq xalqlarının Qurultayında və Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya və maarifçilik sahəsində də böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir.

Tədqiqat

Birinci Türkoloji Qurultayda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatına aid bir sıra global məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənib hazırlanmışdır.

I Türkoloji qurultayda iştirakçılar tərəfindən müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərinə də diqqət ayrılmışdır. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılan dil qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərilir. Ulu dillərin bərpası, dillərin, dil ailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olunur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqe tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji Qurultay kimi elmi məclisdə də diqqətdən kənarda qala bilməzdi. Qurultayda bu barədə söylənmiş fikirləri tədqiqatçılar iki qrupda birləşdirir:

1. Türk dilləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi;
2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi (Tahirov, 2016, s. 72).

Türkologiya türk xalqlarının keçmişində, bu günündə və gələcəyində dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, mədəni və maddi mədəniyyətini öyrənən elmi humanitar fənlər məcmusudur. Azərbaycanda şərti olaraq türkoloji adlandırılan bilən ilk tədqiqatlar XVII əsrə, yerli alimlər tərəfindən tərtib edilmiş fars-türk və türk-fars lüğətlərinin meydana çıxdığı vaxta təsadüf edir. Onlardan birinin müəllifi Mehdi Xan Astarabadi idi. O, XVII əsrdə yazdığı təsirli əsərində 170 səhifəlik geniş müqəddimədə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını fars dili ilə müqayisə edərək təsvir etmişdir. Mehdi Təbrizinin 1794-cü ildə yazdığı başqa bir lüğət də ön söz, qrammatik esse və lüğətin özündən ibarət idi. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduğdan sonra ümumən şərqşünaslıq, xüsusən də türkologiya sahəsində silinməz iz qoyan alimlər yetişdi.

Onların arasında təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada tanınan məşhur ədəbiyyatşünas alim, dilçi, islamşünas, tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq və tərcüməçi, həmyerlimiz (azərbaycanlı) Mirzə Kazımbəy (1802-1870) xüsusi yer tutur. Tanınmış şərqşünas, islamşünas, tarixçi alim V.V.Bartold Mirzə Kazımbəyi "şərqşünaslığının yaradıcısı", görkəmli türkoloq, akademik A.N.Kononov isə onun "Avropa elmini Şərq elmi ilə birləşdirdi"yini yazırdı. O, Azərbaycan, tatar, türk, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və ivrit dillərini mükəmməl bilirdi, danışdı və yazırdı (Араев, 2016).

Latınlaşma ideyası təkcə ərəb qrafikasıdan istifadə edən və SSRİ-də yaşayan xalqları əhatə etmədi, həm də onun hüduqlarından çox-çox kənara da nüfuz etdi. Digər türk-tatar xalqlarını mədəni inqilaba cəlb etmək üçün Yeni Azərbaycan Əlifbası Komitəsi 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına hazırlaşmağa başladı.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanın paytaxtı Bakıdakı İsmailiyyə sarayında keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Hələ 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti (Sovnarkom) Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qurultay məsələsi ilk dəfə bir il əvvəl Azərbaycan tərəfindən qaldırılaraq SSRİ hökumətinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan qrafikasının latın qrafikalı əlifbaya keçidində icazə verilməsi zərurəti SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərarından altı ay əvvəl SSRİ Elmlər Akademiyası və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyası tərəfindən I Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında qaldırılmışdı. Təşkilat komitəsi "Bülleten" nəşr etdi və onun səhifələrindən Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın hazırlanması ilə bağlı bütün işlərin aparılmasını elan etdi (Mycaeb, 2025, s.286).

SSRİ-nin türk respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən qurultaya 131 nəfər həlledici səsə malik nümayəndə gəlmişdi. Onlardan 93 nəfər türk, 38 nəfər isə qeyri-türk idi. Bundan əlavə, qurultayda türk respublikalarından və SSRİ-nin digər bölgələrinin elmi və ictimai təşkilatlarından 600 nümayəndə, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının, Şərqşünaslıq Assosiasiyasının, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunun, Kazan Universitetinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Daşkənd Universitetinin, Leningrad Universitetinin nümayəndələri iştirak edirdi.

İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakılar seçilmişlər: Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynalli, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydulın, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Məmmədzadə, Zifeldt Artur Rudolfoviç, Pənah Qasimov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, İbrahim Rza Şəbustari, Həsən Musayev və qurultayın yeganə qadın üzvü Ayna Sultanova.

Məşhur şərqşünas, tarixçi-alim, akademik V.Bartold, akademik S.Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor T.Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İ.Naqovitsin, professor B.Çobanzadə, professor A.Samoyloviç, Qazaxıstandan A.Baytursinov, Yakutiyaadan İ.Baraxov, şərqşünaslar Assosiasiyasından İ.Borozdin və M.Pavloviç, Tatarıstandan Həlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan C.Qorxmazov, Özbəkistandan İ.Naxamov, Qara-Qırğızıstandan K.Tınıstanov, Türkmənistandan R.Berdiyev, Krimdən O.Akçokraklı, Şimali Qafqazdan Umar Əliyev və b. iştirak etmişlər. Bundan başqa, Azərbaycan və digər respublikaların nümayəndə heyəti adından Əli bəy Hüseynzadə, Mustafa Quliyev, V.Banq, akademik Nikolay Marr, Anatoliy Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Konqresin Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri seçildilər (Hacıyeva, 2021).

Onlardan başqa konqresin işində aşağıdakı əcnəbi elm adamları iştirak edirdilər: Türkiyədən nümayəndələr Sami Rufet, Nejb Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmed Tahir bəy, Ferid Xursud, Şəmsəddin bəy, Ethem Bəy, Almaniyadan nümayəndələr Teodor Menzel, Muth Hartmann, Gize, Paul Vitek, Volter Radebold, Villi Banq Kaup, Qeorq Yakob, Q.Ştumme, Macarıstandan olan nümayəndələr Dyula Mesaroş, İğnaç Kunoş, Dyula Nemet, Bernat Munkaçı, M.Horten, İrandan olan nümayəndələr Məcid Soltane, İbrahim Şəbistari, Fransadan nümayəndə J.Denis, İtaliyadan nümayəndə L.Bonelli, Finlandiyadan nümayəndə Setele, İsveçdən nümayəndə Sven Hedin (Musayev-2, 2025, s.225).

Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinləndi. Qurultayın gündəliyinə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişaf yolları və latın əlifbası əsasında yazı ilə bağlı məsələlər daxil edilib.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı yeddi mühüm məsələsi müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar imzalanmışdır:

1. Əlifba haqqında məsələ;
2. Orfoqrafiya problemi;
3. Terminologiya məsələsi;
4. Təhsil metodologiyası məsələsi;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və müdaxiləsi problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi-lingvistik problemləri, o cümlədən vahid ədəbi dil məsələsi;
7. Türk dillərinin protodil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri (Hacıyeva, 2021, s.3).

Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəb əlifbasında islahatların aparılması və latın qrafikalı əlifbanın qəbulu, türk-tatar xalqları üçün milli terminologiyanın və ədəbi dilin yaradılması məsələləri müzakirə olunub.

Qurultay yeni əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki üstünlüyünü, onun “böyük mədəni, tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini” qəbul edərək, Azərbaycanda və SSRİ-nin digər rayon və respublikalarında (Yakutiya, Kabardin-Balkariya) yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqini böyük bir müsbət əlamət kimi qeyd etdi.

Konqres zamanı bir çox elmi məruzələr dinlənilib, onlardan bəziləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Diqqətçəkən məruzələr arasında V.V.Bartoldun “Tarixin müasir vəziyyəti və türk xalqlarının öyrənilməsinin vəzifələri”, S.F.Oldenburqun “Türk xalqları arasında etnoqrafik tədqiqat metodları”, A.A.Müllərin “Türk xalqları arasında təsviri obrazlar sənəti haqqında”, F.Köprülüzadənin “Türk xalqları arasında ədəbi dillərin inkişafı”, A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və gələcək vəzifələri”, B.Çobanzadənin “Türk dialektlərinin sıx əlaqəsi haqqında”, H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminoloji sistem haqqında”. S.Yu.Malovun “Qədim türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, F.Ağazadənin “Türk dillərində orfoqrafiya”, “Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri”, N.F.Yakovlevin “Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri”, Ç.Məmmədzadənin “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Kemanovun “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, N.N.Poppenin “Türk dillərinin Altay dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin tarixi və hazırkı vəziyyəti”, H.Şerbanın “Ərəb və latın yazısının türk-tatar xalqları üçün tətbiqi sualları”, T.Menzelin “Balkan türk ədəbiyyatının öyrənilməsinin nəticələri və perspektivləri” və bir çox başqa məqalələri qeyd etmək olar. Bu təqdimatlar Qurultayın işinə dərinlik və zənginlik qatmışdır.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsində Qurultayın nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Qurultay II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etsə də, məlum səbəblərdən bu qərar həyata keçirilmədi.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm vəzifələrindən biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid idi. Türk dünyasında bu ideyanı ilk həyata keçirən Azərbaycan olmuşdur. 1922-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan SSR-də əlifba yazısının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədi ilə Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi olaraq latın əlifbasına keçib.

1928-ci ildə Qazi Mustafa Kamal Atatürkün (Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu) təşəbbüsü ilə aparılan dil islahatından sonra Türkiyə latın əlifbasına keçdi, 1929-cu ildən isə qurultayın qərarı ilə Sovet İttifaqına daxil olan digər türk respublikaları ortaq latın əlifbasından istifadə etməyə başladılar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan tamamilə latın əlifbasına keçib. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq həmin il digər türk xalqları və cümhuriyyətlərlə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasına keçdi. Bu keçid xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında, türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu “ssenari”ni yaddaşlardan silmək üçün kütləvi kitab yandırma kampaniyası da aparıldı.

Qurultay heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsəduyğunluğunu qəbul etdi.

Tezliklə latın qrafikası xalqların sürətləndirilmiş yaxınlaşması və birləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başlayan Sovet rəhbərliyini qane etmədi. 1939-cu ildə bu proses (latın əlifbası ilə bağlı) Sovet İttifaqının o zamankı lideri Stalin rejiminin təzyiqi ilə dayandırıldı. Bu siyasətə uyğun olaraq SSRİ xalqlarının bütün dillərinin kiril əlifbasına əsaslanan yazıya keçirilməsinə başlandı.

Qurultaydan dərhal sonra Azərbaycanda bu tarixi hadisə ilə bağlı sənədli film çəkildi. 1926-cı ildə "Birinci Türkoloji Qurultay" filmi nümayiş olundu. Bu Azərbaycanda keçirilən Türkoloji qurultaydan bəhs edən ilk film idi.

Filmə Türkoloji Qurultayın işi, türk xalqları tərəfindən yeni latın əlifbasının qəbulu, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatı və dili ilə əlaqədar məsələlərlə bağlı qurultayın yekdil qərarları yer aldı.

Qurultayın ən fəal iştirakçılarından olan gənc alim, professor Bəkir Çobanzadə yazırdı: "İndiyə qədər Şərqi qaranlıqından istifadə edən Qərbi imperialistlərinin əlində istismar və müstəmləkəçilik siyasəti vasitəsi kimi xidmət edən türkologiya bundan sonra bəşər sivilizasiyası tarixinin ən naməlum, eyni zamanda maraqlı sənədləri üzərində birgə işləyərək vicdanlı və ciddi insanların təfəkkürünün qiymətli nəticəsi olacaqdır. Türkoloqların qurultayı bəşəriyyətin geridə qalmış hissəsini müasir sivilizasiyanın ən yaxşı hissəsi ilə birləşdirən beynəlmillətçiliyə doğru atılan yeni addımdır və bəşər mədəniyyəti tarixində öz yerini tutacaqdır" (Janbirov, 2025, s.286-288).

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədi güdürdü.

Qurultayın qərarı ilə Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Bəzi türk respublikalarında bu keçid daha erkən tətbiq olundu. Belə ki, 1927-ci il iyulun 3-də Tatarıstan respublikasının partiya təşkilatı "Yeni əlifba"ya keçidi rəsmi şəkildə elan etdi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadəsi qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi.

30-cu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Bunların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Akçökraklı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cevdet-zadə və başqaları var idi.

Amma Azərbaycan elminin yüksək potensialını, Azərbaycan rəhbərliyinin mədəni inkişaf problemini həll etməyə hazır olduğunu qeydə alan türkoloqların qurultayı eyni zamanda repressiyaya məruz qalanların qurultayı kimi nəsilərin yaddaşında qaldı. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Milli respublikalarda repressiya qurbanlarına qarşı əsas ittihamlardan biri də onların «burjua millətçilikdə» ittiham edilməsidir. Bolşevik hökumətinin sonradan "xalq düşməni" adlandırdığı şəxslər düşərgələrə göndərilir və ölümə məhkum edilirdi. Onların arasında görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Tağı Şahbazi, Əli Razi, Yusif Vəzir Cəmənzəməni, Əhməd Cavad, Azərbaycan pedaqoqu, dilçi, yazıçı, tərcüməçi Sultan Məcid

Qənizadə, tanınmış dövlət və siyasi xadimləri Qəzənfər Musabəyov və Dadaş Bünyatzadə, Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları Ülvi Rəcəb Şaşıkaşvili və Abbas Mirzə Şərifzadə, türkoloq-alim, professoru Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Osman Ağçoğrağçı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cövdət-zadə və b. var idi. Ümumilikdə 100-dən çox Qurultay iştirakçısı müxtəlif repressiyalara məruz qalıb (Tahirov, 2016, s.73-74).

Məlumdur ki, 1937-1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 80 min nəfərdən çox idi. Məhz qurultayda iştirak etdiyi üçün 17 Azərbaycan nümayəndəsinin adı var. Repressiyalardan əvvəl dünyasını dəyişmiş Səmədağa Ağamalıoğlundan başqa Azərbaycan nümayəndələrinin hamısı, istisnasız hamısı Stalin repressiyalarının qurbanı olublar. Güllələnən güllələnib, sürgün edilən sürgün edilib və heç biri qayıtmayıb. Stenoqramda adları qeyd olunanlar aşağıdakılardır: Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Qaziz Qubaydulun (Bakıda işləyən tatar alimi), Həmid Sultanov, Xəlid Səyid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov, Həbib Cəbiyev, Hənəfi Zeynallı, Simumyagi Zifelt (Bakıda işləyən eston ədəbiyyatçı), Pənah Qasimov, Mustafa Quliyev, Cabbar Məmmədzadə, Cəmil Məmmədzadə, Əhməd Cövdət Pepinov, Ayna Sultanova.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkəti başladı. Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçib. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətindədir, lakin Rusiya Federasiyasının muxtar türk birləşmələri Rusiya prezidentinin veto hüququna görə bunu edə bilmir.

Birinci Türkoloji qurultay dövlət səviyyəsində öz qiymətini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra almışdır. 2005-ci il noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il fevralın 18-də Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, 2016-cı il noyabrın 14-də və 15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA) I Türkologiya Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilib. Birinci Türkoloji Qurultayın ideya və çağırışları milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni integrasiyada mühüm rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalılarının fəal iştirakı ölkədə təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir.

Hazırda Azərbaycanda türkşünaslıq əsasən dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, folklor institutlarında, qismən də AMEA-nın arxeologiya və etnoqrafiya, tarix, əlyazmalar və bəzi digər bölmələrində aparılır. Bu gün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Slavyan Universitetində Türkoloji Mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

2024-cü ildə Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dilçilik Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə sentyabrın 9-dan 11-dək Ortaq Türk Əlifbası Komissiyasının üçüncü iclası öz işini uğurla başa vurdu. Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Bundan əlavə, Macarıstan və Özbəkistan burada müşahidəçi statusuna malikdir. Təşkilatın baş qərargahı Astanada yerləşir və əsas məqsədi türk ölkələri və regionları arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir (Mustafayev, <https://www.aa.com.tr/ru>).

1. Komissiyada ətraflı müzakirələr aparılıb, gələcək inkişafı tələb edən aspektlər müəyyən edilib. Gərgin iş nəticəsində vahid türk əlifbası təklifi razılaşdırıldı. Türk dünyası ölkələri latın

əlifbasına əsaslanan 34 hərfdən ibarət vahid əlifbanın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul ediblər. Bu, Türk Dövlətləri Təşkilatının Bakıda təşkil etdiyi komissiyanın üçüncü iclasından sonra məlum olub (Janbirova, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>).

2. 2024-cü il sentyabrın 11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının xüsusi olaraq yaratdığı ortaq türk əlifbası komissiyası onun yenilənmiş variantını qəbul edib.

Mütəxəssislərin fikrincə, vahid əlifbanın hazırlanması türk ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahələrində daha sıx əməkdaşlıq istiqamətində mühüm addım olacaq. Türk Akademiyası bu nailiyyətin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır, elm və təhsil müəssisələrini təşəbbüsü dəstəkləməyə və onun həyata keçirilməsinə kömək etməyə çağırır.

Ortaq türk əlifbasının inkişafı türk xalqlarının dil irsini qoruyub saxlamaqla, onların qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığına təkan verir. Ortaq türk əlifbasının yaradılması türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, onların dillərinin qorunub saxlanmasına da töhfə verəcək.

3. Bu gün də türk xalqlarının yaxınlaşması və ortaq türk tarixinin yaranması yolunda davamlı işlər aparılır. Belə ki, 31 mart 2025-ci il tarixində Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan liderləri üç ölkənin dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında tarixi Saziş imzalayıblar. Xucənd Bəyannaməsi adlanan “Sərhəd qovşağı haqqında” Saziş və “Əbədi dostluq” haqqında bu mühüm sənədləri prezidentlər Emoməli Rəhmon, Sadır Japarov və Şavkat Mirziyoyev imzalayıblar. Bu sənədlər Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsini simvolizə edir. Bu saziş həm regional əməkdaşlığın, həm də mehriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin, infrastruktur və iqtisadi layihələrin birgə həyata keçirilməsinə, regionun turizm imkanlarının genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir

(<https://www.xalqqazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>).

2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində daha bir uğurlu addımın təzahürüdür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 22 oktyabr 2025-ci il tarixində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Məhz bu sərəncamdan irəli gələn Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində silsilə tədbirlər 2025-ci ilin noyabr ayından başlamışdır (<https://president.az/az/articles/view/70396>, 22 oktyabr 2025).

Nəticə

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. Bir çox alimlərin və siyasətçilərin təbiri ilə desək, XXI əsr türk xalqlarının əsri olacaqdır. Ortaq türk əlifbasının qəbulu və “Əbədi dostluq” haqqında mühüm sənədlərin imzalanması qardaş türk ölkələri arasında möhkəmlənən dostluq, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı etimad və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mühüm rəmzinə çevriləcək.

Ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, (2025). <https://president.az/az/articles/view/70396>, 22 oktyabr
2. Hacıyeva, Z. (2021). Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbö): Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən, Bakı, Elm. 108 s.
3. Qasimov, C.Ə. (2018). Bəkir Çobanzadə: monoqrafiya, Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı. - 328 s.
4. Tahirov, İ. (2016). I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı. s. 72-75
5. Turan, A. (2017). XX əsr - fəryadın metafizikası / A. Turan; red., ön sözün müəll. E. S. Akimova. - Bakı: Elm və təhsil. - 424 s.
6. Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan liderləri dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında sənəd imzalayıb, (31.03.2025), <https://www.xalqgazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>
7. Aqayev, N. (2016). Forum otlojennix nadejd. Azerbaydjanskiye izvestiya, 25 fevralya, s.3.
8. Janbirova, A. (2024). Stranı tyurkskoqo mira prinyali yedinyy alfavit iz 34 bukv na osnove latiniçı, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>
9. Musayev, D.M. (2025). Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd – naçalo yedinstva tyurkskix narodov. I Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferençiya "'European congress of scientific discovery", Мадрид, Испания, 3-5.02.2025, p.285-295
10. Musayev, D.M. (2025). Birinci Türkoloji Qurultayın türk dünyasının birliyində tarixi rolu, ədəbi əlaqələr - yaradıcılıq prosesinin güzgüsü, Bakı–Cizzax – 2025, s.222-230
11. Mustafayev, Ş. Qlava Tyurskoy akademii: yedinyy tyurkskiy alfavit vajen dlya yazıkovoqo i duxovnoqo yedinstva, <https://www.aa.com.tr/ru>

Daxil oldu: 20.01.25

Qəbul edildi: 04.03.25